

241-245, 247-252; a.mlf., *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 37, 47, 53, 54; a.mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 62-64, 65, 68, 249, 253; a.mlf., *Osmanlı Tarihi*, I, 48-51, 54, 114, 250, 255, 265, 275; a.mlf., *Medhal*, s. 35, 37, 83-84, 99, 104-105, 114-115, 144, 149, 167; a.mlf., "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *TTK Belleten*, XXXI/124 (1967), s. 603, 628, 637; a.mlf., "Hamîd-Oğulları", *İA*, V/1, s. 190-191; S. Fikri Ertem, *Antalya Tarihi*, İstanbul 1940, s. 82-84, 92-96; Konyalı, *Akşehir*, s. 63-66, 93, 367-368; M. C. Şehâbeddin Tekindağ, *Karaman Beyliği: 13-15.nci Asırda Cenubi Anadolu Tarihi'ne Ait Tetkik* (doktora tezi, 1947), İÜ Ed.Fak., s. 55-60, 68-69; a.mlf., "Karamanlılar'ın Gorigos Seferi", *TD*, VI/19 (1954), s. 167-174; G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge 1948, II, 321-322, 339-343, 348-349; Spuler, *İran Moğolları*, s. 110, 128, 387, 568-569; X. de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens*, Paris 1958, s. 88-92, 100, 174; a.mlf., "Hamîd, or Hamîd Oghulları", *EF* (İng.), III, 132-133; Atsız, *Osmanlı Tarihi: Hamîd Oğulları*, İstanbul 1961, s. 24-25, 100-101; B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien Und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden 1964, s. 61, 69, 73-78, 81-83, 85-88, 98, 104; a.mlf., "Türkler-Anadolu Beylikleri", *İA*, XII/2, s. 284; Aziz Suryal Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, New York 1965, s. 326-327; Sait Demirdal, *Bütünyle Uluborlu*, İstanbul 1968, s. 46, 53-54, 91; Süleyman Sükûti Yiğitbaşı, *Eğridir-Felekâbâd Tarihi*, İstanbul 1972, s. 34-35, 49-52, 64-66, 72-75, 134; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 379-381, 639; a.mlf., "Orta Çağlarda Türkiye Kıbrıs Münasebetleri", *TTK Belleten*, XXVIII/110 (1964), s. 222-224; Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamîd Sancağı*, İzmir 1988, s. 51, 53, 60, 62, 115, 122, 133, 138; a.mlf., "Hamîd Sancağı'ndaki İlmar Düzenine İlişkin Araştırmalar", *TED*, sy. 12 (1981), s. 109-110, 123-124; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s. 170, 173, 298; Sait Kofoglu, *XIII-XV. Yüzyıllarda Güney-Batı Anadolu Tarihi: Hamîd Oğulları Beyliği* (doktora tezi, 1993), MÜ Fen.-Ed.Fak.; Muhammed Ârif, "Anadolu Tarihi: Hamîd Oğulları", *TOEM*, III/15 (1328), s. 940-947; Halil Edhem [Eldem], "Anadolu'da İslâmî Kitâbeler", a.e., V/27 (1330), s. 145, 153; Ali, "Teke Emareti", *TTEM*, XIV/2 (79), Mart 1340, s. 79; Tahir Erdem, "Eğirdir'de Dündar Bey Medresesi", *Ün*, sy. 7, Isparta 1934, s. 108; Neşet Köseoğlu, "Uluborlu Kitabeleri", a.e., sy. 13 (1935), s. 176-177; a.mlf., "Eğirdir Kitabeleri ve Mezar Taşları", a.e., sy. 34 (1937), s. 476-477; Fehmi Aksu, "Ispartanın Ekonomik Hayatıyla İlgili Tarihi Vesikalar", a.e., sy. 39 (1937), s. 552-556; sy. 40 (1937), s. 566-570; a.mlf., "Şeyh Şikem Vakfiyesi", a.e., sy. 114-115 (1943), s. 1585-1586; M. Mesud Koman, "Hamîd Bey'in Adı Geçen Mühim Bir Vakfiye", a.e., sy. 97-98 (1942), s. 1340-1341; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Eğirdir'de Mimari Eserler ve Türbeler", a.e., sy. 99-102 (1942), s. 1383-1385; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1970, s. 62-63, 81, 88, 92; M. Esat Coşan, "XV. Asır Türk Yazarlarından Muslihu'd-din, Hamîd-Oğulları ve Hızır Bey", *VD*, sy. 13 (1981), s. 101-111.

SAİT KOFOĞLU

HAMİDÜDDİN AKSARÂYÎ

(bk. SOMUNCU BABA).

HAMİDÜDDİN EFENDİ, Efdalzâde

(ö. 908/1503)

Osmanlı şeyhülislâmı.

II. Murad devri âlimlerinden Efdalüddin el-Hüseynî'nin oğludur. İlk eğitimini babasından aldı; daha sonra medreseye devam etti ve Molla Yegân'dan mülâzım oldu. Müderrislik hayatına Bursa'da Kaplıca Medresesi'nde başladı. Fâtih Sultan Mehmed'in hükümdarlığının ilk yıllarında azledildikten sonra devletin yeni pâyi-tahtı olan İstanbul'a geldi. Rivayete göre, İstanbul'da iken Eskisaray'ın önünden geçtiği sırada II. Mehmed'in birkaç baltacı ile geldiğini görmüş ve onu selâmlamış, padişah da kendisini tanıyarak divana çağırması, ertesi gün 50 akçe yevmiye ile Bursa Murâdiye Medresesi müderrisliğine tayin etmiştir. Yine aynı rivayette, Fâtih Sultan Mehmed'in tavsiyesiyle kendini yoğun bir çalışmaya veren Hamîdüddin Efendi'nin bu sebeple rahatsızlandığı, sakallarının döküldüğü, hatta bazı rakiplerince bunadığı yolunda dedikoduların çıkarıldığı belirtilir (Hoca Sâdeddin, II, 496). 23 Şevval 877'de (23 Mart 1473) sultanın berati ile Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris oldu. Bu arada Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı eserine *el-İnâye* adıyla şerh yazan Şeyh Ekmeleddin'in görüşlerini tenkit etti ve ilim çevrelerinde şöhreti giderek yayıldı. Biyografisinden bahseden kaynaklara göre, Sahn müderrisi iken ve Fâtih Sultan Mehmed'in seferde bulunduğu bir sırada İstanbul'da veba salgını çıkınca ailesiyle bir-

likte civardaki bir köye çekilen Efdalzâde, bütün zorluklara rağmen haftada dört gün İstanbul'a gelerek derslerini vermeyi sürdürmüş, bu davranışı seferden dönen padişah tarafından takdirle karşılanmış ve kendisine hediyeler verildiği gibi İstanbul kadılığına getirilmek suretiyle taltif edilmiştir. Bir vakıfnâme kaydına dayanan Mecdî onun ayrıca bir süre Edirne kadılığında bulunduğunu yazar (*Şekâik Tercümesi*, s. 193; krş. *Sicill-i Osmânî*, II, 256). Nitekim Edirne'de Sinan Bey b. Abdullah'ın (Defin Ağa) mescidine ait vakfiyeyi Rebûlevvel 883 (Haziran 1478) tarihinde Edirne kadısı olarak tasdik ettiği belirlenmiştir (Gökbilgin, s. 339). Dolayısıyla Edirne kadılığı görevinin Sahn müderrisliğinden sonra olduğu söylenebilir. Muhtemelen Edirne'den ikinci defa Sahn müderrisi olarak İstanbul'a dönmüş ve ardından İstanbul kadısı olmuştur. II. Bayezid zamanında şöhreti daha da artan Efdalzâde 901 Recebinde (Mart 1496) şeyhülislâmlığa getirildi ve yedi yıl kadar bu makamda kaldı. 908 Şabanında (Şubat 1503) vefat ederek Eyüp Camii haziresine defnedildi.

Kaynaklarda alçak gönüllü, yumuşak huylu, olgun bir âlim olarak tanıtılan Hamîdüddin Efendi Fatih semtinde, Malta Çarşısı'nın başında Şekerciler Hanı'nın yanında bir medrese ile Edirnekapı'da Üçbaş Mescidi ve Keskin Dede Zâviyesi civarında aynı adla anılan bir mescid ve bir sebil inşa ettirmiştir (bk. EFDALZÂDE SEBİLİ). Vakfiyesine göre medresesine kırk iki cilt kitap, nakit 200.000 akçe ile sene-lik geliri 20.000 akçe olan bitişiğindeki altı dükkânı, Galata'daki üç dükkân, dört mahzen, dokuz fevkanî odası, yine aynı yerdeki iki dükkânı, tahtanı ve fevkanî üç odayı vakfetmiştir. Günümüzde medresesinin önünde dükkânlar bulunan Ef-

Hamîdüddin
Efendi'nin
yaptırdığı
Efdalzâde
Medresesi -
Fatih /
İstanbul

dalzâde'nin mescidinden bir iz kalmamıştır.

Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin oğlu Selâhaddin Mûsâ Çelebi de ilmiyeden yetişmiş, Sahn-ı Semân müderrisliğine kadar yükselmiş ve 963 Zilkadesinde (Eylül 1556) vefat etmiştir (Atâî, s. 238).

Hamîdüddin Efendi, Mahmûd el-İsfahânî'nin *Me'tâlî'u'l-enzâr 'alâ Tavâli'l-envâr* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 156; Şehid Ali Paşa, nr. 1785/1; Hacı Mahmud Efendi, nr. 5890), Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-müntehâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtihi, nr. 1277; Hamidiye, nr. 746/3; Hacı Beşir Ağa, nr. 137/1) adlı eserlerine hâşiyeler yazmış ve bu eserler uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546), s. 199-200; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 171-173; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 154, 155, 191-193, 318, 331, 358, 481; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, II, 496-498; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 238, 277; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1116; *Târih-i Silsile-i Ulemâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2142, vr. 216*; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmî*, I, 185; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 14-15; *Sicill-i Osmânî*, II, 256; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 341; *Osmanlı Müellifleri*, I, 222; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 339; Danişmend, *Kronoloji*², I, 434; V, 111; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 79-80, 176; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 438-441; Erümsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 33, 171, 195; R. C. Repp, *The Mufti of Istanbul*, Oxford 1986, s. 187-192; Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal Osmanlı Medreseleri", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 319.

CAHİT BALTACI

HAMİDÜDDİN FERÂHÎ

(حميد الدين فراهي)

Abdülhamîd b. Abdülkerîm
Ferâhî Ensârî
(1863-1930)

Hindistanlı âlim, müfessir
ve düşünür.

18 Kasım 1863'te Hindistan'ın Utar Pradeş eyaletinin A'zamgarh bölgesindeki Perihâ (Phariha) köyünde doğdu. Ferâhî'nin doğum yeri ve nisbesi üzerinde bir araştırma yapan Şerefeddin Islâhî (*'Ulûmü'l-Kur'an*, I/1, s. 136-145), dedelerinin Afganistan'ın Ferâh şehrinde gelerek Hindistan'da yerleştikleri yere de aynı adı verdiklerini, bu yerin daha sonra Urduca'da Perihâ (Perihe, Ferihe) şeklinde anıldığını belirtir. Hamîdüddin de eser-

lerini Arapça kaleme aldığından bu yere yahut asıl memleketine atfen Ferâhî nisbesini kullanmıştır. Seçkin bir aileye mensup olan Ferâhî küçük yaşta hâfız olduktan sonra köyündeki medresede Farsça öğrendi; Hindistan'ın tanınmış âlimlerinden halazadesi Şiblî Nu'mânî'nin İslâmî ilimlerle ilgili derslerine devam etti. Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, mantık ve felsefe derslerinin okutulduğu programı bitirdikten sonra Şiblî Nu'mânî'nin Hindistan'daki ilmi seyahatlerine katıldı. Uzunca bir süre kaldığı Leknev'de Abdülhay el-Leknevî ile tanıştı ve ondan fıkıh okudu; ayrıca Azîzüddin Azîz el-Leknevî'den Fars edebiyatı konusunda faydalandı. Lahor'da The Oriental College'da Arap dili ve edebiyatı hocası olan Feyzülhasan Sehârenpûrî'den özel olarak Arap dili ve edebiyatı dersleri aldı. Ferâhî Feyzülhasan'ın öğrencisi olmakla her zaman iftihar etmiştir.

Lahor'dan yirmi yaşında dönen Ferâhî, bazı muhafazakâr çevrelerde hoş karşılanmamasına rağmen İngilizce öğrenmeye karar verdi. Bunun için Aligarh'ta bulunan Mohammedan Anglo-Oriental College'a kaydoldu. Burada aynı zamanda Şiblî Nu'mânî, Eltaf Hüseyin Hâlî ve Thomas Arnold gibi âlimlerin katıldığı ilmi toplantıları takip etme fırsatı buldu; ayrıca Arnold'dan çağdaş felsefe okudu. Arnold, *The Preaching of Islam* adlı eserini yazdığı zaman Ferâhî hocasını kıyasıya tenkit etmiştir. 1895 yılında bu müesseseden lisans diploması alan Ferâhî, hem geleneksel hem de modern ilimleri öğrenmiş bir kişi olarak Hindistan'ın çeşitli yerlerinde öğretim görevinde bulundu. 1897-1907 yılları arasında Karaçi'deki Medresetü'l-İslâm'da Arapça okuttu. 1907-1908'de Aligarh'ta yardımcı profesörü olarak çalıştı. Burada Arapça profesörlüğüne getirilen Josef Horovitz'den İbrânice öğrendi. 1908'de Allahâbâd'daki Muir Central College'a Arapça profesörü olarak tayin edildi. 1914'te Haydarâbâd'daki dârü'lulûma rektör oldu ve bu görevi 1919'a kadar sürdürdü. Urduca eğitim ve öğretim yapan bir üniversite kurma fikrinin öncülerinden olan Ferâhî'nin bu arzusu Osmâniye Üniversitesi'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. 1919'da Medresetü'l-İslâm ve Dârü'l-musannifin'e daha fazla mesai vermek için Haydarâbâd'dan A'zamgarh'a dönen ve çalışmalarını burada sürdüren Ferâhî, 11 Kasım 1930'da tedavi için gittiği Batı Utar Pradeş'teki Mathûrâ şehrinde vefat etti ve oraya gömüldü.

Ferâhî'nin asıl ilgi alanı olan Kur'an'ın sırlarını düşünüp bulma gayretleri, Kur'an-ı Kerim'i anlamak için anahtar olarak değerlendirdiği bazı temel prensipler bulup geliştirmesini sağladı. Bu metodun temeli "nazm-ı Kur'an" adını verdiği Kur'an'ın tutarlılık özelliğidir. Ferâhî, nazım rehberliği olmadan Kur'an'ın sırlar dünyasını ve hikmetini araştırmanın mümkün olmayacağına inanmıştır. Nazım metodunu takip eden diğer ulemânın aksine Ferâhî'nin nazım kavramı sûre ve âyetler arasındaki tenâsübü belirlemekle sınırlı kalmamıştır. Ona göre tenâsüp tertiple birlikte nazmı oluşturan unsurlardan biridir. Temel nazım birimi sûredir ve nazım açısından küçük sûreler de büyük sûreler kadar önemlidir. Her sûrenin bir ana konusu vardır ki bütün sûre bunun üzerinde oluşur. Sûrelerde âyetler birbiriyle çok yakın bir mâna ağıyla örülmüştür. Aynı şekilde bütün sûreler mükemmel düzenlenmiş bir bütünlüğe oturtulmuş olup her sûrenin kompozisyon, mahiyet ve mâna olarak bir önceki ve bir sonraki sûre ile yakın ilişkisi vardır. Ferâhî'ye göre bunu anlayan Kur'an'ın yarısını anlamış demektir. Kur'an-ı Kerim'in açıklanması konusunda Ferâhî'nin önem verdiği diğer bir yöntem de Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesidir. Bu yolla mâna anlaşılıyorsa başka kaynağa başvurmaya ihtiyaç kalmaz, anlaşılıyorsa hadise müracaat edilir. Bu arada gerektiğinde Câhiliye şiirinden de faydalanılmalıdır. Ferâhî, Araplar'ın dille ilgili ana kitaplarında mevcut üslûpların araştırılmasının Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindedir.

Kur'an anlayışı ve derin İslâm tarihi bilgisi ışığında Ferâhî, İslâm ümmetinin yeni nesil entelektüelleri için inkılâp sayılabilecek üç temel unsur ihtiva eden bir program tasarlamıştır. Programın en önemli hedefi kendisinin geliştirdiği prensiplerin ışığında bir tefsir yazarak Kur'an'ın anlaşılmasını sağlamaktır. Ona göre müslüman toplumlarındaki hastalığın asıl sebebi Kur'an'ın temel öğretilerini iyi kavrayamamak ve ayrıca tembelliktir. Ümmeti kurtuluşa götürecektir ortamı oluşturanın tek yolu Kur'an'a dönmektir. Ferâhî, sadece on beş kadar kısa sûrenin tefsirini yazmış olmasına rağmen tasarladığı tefsir metodunu bunlarda başarıyla uygulamış, aynı metodu geliştirerek sürdüren talebesi Emîn Ahsen Islâhî *Te-debbür-i Kur'an* (Lahor 1983) adıyla dokuz ciltlik tam bir tefsir yazmıştır.

Ferâhî'nin tasarladığı programın ikinci bölümü, İslâmî ilimlerin İslâmî olmayan